

Cumhuriyet Sonrası Dini Grupların İnsan Yetiştirme Modeli –Yahyalı’lı Hacı Hasan Efendi Örneği-

Abdullah İNCE

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sakarya/TÜRKİYE

Email: abdullahince@sakarya.edu.tr

Özet

Bireysel boyutta insan üzerinde etkili olan din toplumsal hayatı ve sosyolojik kurumları da etkiler. Eğitim de dini anlayışlardan etkilenir. Dini gruplar –özellikle Türkiye bağlamında- bir dini kişilik etrafında ilk nüveleri ortaya çıkan, daha sonra farklı yönlerde evrilen, kurumlaşan ve toplumsal hayatta etkili olan sosyal kurumlardır. Karizmatik dini liderler dini grupların izleyeceği seyrin belirlenmesinde, kurumsal yapısının oluşması ve değişmesinde önemli unsurlardan biridir. Tasavvufi gelenekte şeyhler ideal dini kişilik olarak tartışılmaz bir yere sahiptir.

“Yahyalı Cemaati” “Yahyalılı Hacı Hasan Efendi” ismiyle meşhur Hacı Hasan Dinç’in önderliğinde kurumsal kimliği pekişmiş bir gruptur. Bu dini grubun din anlayışının şekillenmesinde “Hacı Hasan Efendi”nin etkisi açıkça görülmektedir. Cemaat “Hacı Hasan Efendi” ile birlikte bağımsız kurumsal kimliğini oluşturmuştur.

Hacı Hasan Dinç “Sohbetler, “Gönül Aleminden” isimli eserlerinde tasavvufi anlayışını dile getirirken eğitim, insanın Allah’la, toplumla ilişkisi, ahlaki ilkeler, insan eğitiminde izlenecek yolun ne olacağı konularında önemli prensipler ortaya koymaktadır. Çalışmamız başta yazarın kendi eserleri olmak üzere, ilgili yayınlardan elde edilecek verilerle, Hacı Hasan Dinç’in insan yetiştirme modelini ortaya koymaktadır.

Hacı Hasan Dinç’in insan eğitimi konusunda vurguladığı prensiplerin ana noktaları bilginin insanın eğitiminde temel unsur olması, bilgi ve davranış uyumu, bilgi aktarımı ve eğitim sürecinde birebir ilişki, içtenliğin esas olması, temel ilkelere bağlılık ve rehberliğe vurgu yapılması hususlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Hacı Hasan Efendi, İslam, Tasavvuf, Eğitim, İnsan

The Education Model of Republican Period's Sufi Groups in Turkey: The Case of Hadji Hasan Efendi of Yahyalı

Abstract

Religion affects the attitudes and choices of human. Religion that effective on individuals also affects the social lives and institutions. Education as an important social institution is also under the effects of religious understandings. Charismatic leaders of the sufi groups and their understanding of religion determine a path of education and this instructional period constitutes a human model. They are also the models and the most seen part of the sufi groups.

In this context we will examine the model of educating people of a sufi group in Turkey named "Yahyalı Cemaati (Community of Yahyalı)". Although the jamaat emerged in Republican Period and has an independent identity, it is a part of ancient sufi tradition. Characteristic of the jamaat is its synthesis of traditional sufi understanding with modern educational instruments. The founder of the jamaat Hacı Hasan Efendi's main principles of education are to take the knowledge as basical in the education process of followers, the configurity of knowledge and behaviour, cordiality, allegiance of tradition and guideness. The study examines the people-education model of Hacı Hasan Efendi as a republican period/modern sufi leader in the context of his writings and the informations got from his followers and students.

Keywords: Hadji Hasan Efendi, Islam, Mysticism, Education, Human

Giriş

Din insanın anlam dünyasını oluşturan en önemli unsurlardan biridir. İnsanın yapıp etmelerini, tercihlerini, tutumlarını etkiler. Bireysel olarak insan üzerinde etkili olan din, birey toplum etkileşimi bağlamında toplumsal hayatı ve sosyolojik kurumları etkiler. Dinlerin en önemli amaçlarından biri bireylerin kendini gerçekleştirme, yetkin birer birey olarak toplumsal hayatta yer edinmesidir. Bu manada din toplumsal hayata derin bir etkisi bulunan önemli bir sosyal kurumdur. Bireylerin yetkin bir varlık olarak toplumsal hayatta yer edinmesi, dinlerin ortaya koyduğu insan anlayışları ve eğitim düşüncesi ile de ilişkilidir.

Önemli toplumsal kurumlardan biri olan eğitim dini anlayışlardan etkilenir. Zira din sadece vicdanlarda yaşayan bir kurum değildir. Dinlerin hedefleri ile eğitimin hedefleri insanın toplumsallaşması, yetkin bir birey olması noktasında kesişir. Bu da din eğitim etkileşiminin bir göstergesidir.

Dini hayatın görünürlük kazandığı önemli alanlardan biri dini gruplardır. Dinler bünyesinde barındırdığı cemaatçi özellikleri sebebi ile dini yapıların oluşmasında başat bir unsurdur. Zira dinler mensuplarının birlik olmasını, belirli konularda ortak düşünce geliştirmesini, çeşitli dini ve sosyal pratikleri birlikte gerçekleştirmesini öngör. Dini grupların ortaya çıkışında dinler doğrudan etkili olmakla birlikte, sosyal, siyasi etkenler, kültür, tarih ve karizmatik liderler etkin rol oynarlar. Dini gruplar –özellikle Türkiye bağlamında- bir dini kişilik etrafında ilk nüveleri ortaya çıkan, daha sonra farklı yönlere evrilen, kurumlaşan ve toplumsal hayatta etkili olan sosyal kurumlardır. Karizmatik liderler dini yapıların anlam dünyasının oluşmasında, izleyeceği seyrin belirlenmesinde, kurumsal yapısının oluşması ve değişmesinde önemli unsurlardan biridir. Karizmatik bir liderin dini yorumlarını paylaşması kimi zaman diğer etkenlerle birlikte dini grubun ortaya çıkmasında en önemli unsura dönüşür(Wach, 1995, 410). Bir dini grubun zihin haritasını ortaya koymak için karizmatik liderin din yorumunu ortaya koymak o dini-sosyal yapının anlaşılması ve yorumlanması için şarttır. Diğer taraftan tasavvufi gelenekte tarikat önderi şeyhler ideal dini kişilik olarak tartışılmaz bir yere sahiptir (Eraydın, 1997, 118).

İslam tarihinde tarikatlar ana dini kitleden ayrılmayı değil dini hayatın yoğun bir biçimini ifade etmektedir. Bu kurumlar İslam toplumları üzerinde oldukça farklı fonksiyonlar icra etmişlerdir (Günay, 2000, 278). Bu fonksiyonların başında da yaygın eğitim fonksiyonu sayılabilir. Özellikle Osmanlı örneği göz önünde bulundurulduğunda örgün eğitimin medrese ve ilmiye sınıfının yaygın eğitimin tekke ve tarikat mensuplarının işi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2000, 239). Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren tarikatlarla sıcak ilişkiler içinde olmuştur. Devletin kuruluşunda Şeyh Edebali'nin sembolik kişiliği ve o günkü yöneticiler üzerindeki etkisi hep dile getirilmiştir. Bu ilişki devletin tarihi boyunca da süregelmiştir. Ancak devletle tekkeler-tarikatlar arasındaki ilişkiler her zaman sorunsuz devam etmemiştir. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde bu sorunlar, tarikatlardaki bozulmayla da ilişkili olarak artarak devam etmiştir. Osmanlıdan Cumhuriyete geçişte yönetici elitlerin din politikasına bağlı olarak tarikatlar konusunda ortaya çıkan yeni yaklaşım, tarikatlardaki bozulmalarla da birleşince yeni bir takım düzenlemeleri getirmiştir. Bu cümleden olmak üzere 1925 yılında tekke ve zaviyelerin yasaklanmasıdır (Kara, 2006, 4-5).

Toplumun en temel gerçekliği olan dinler cemaat oluşturucu ve müntesiplerinin hayatını biçimlendirici bir role sahiptir. Toplumsal kurumların birbiriyle etkileşimi bağlamında din de diğer kurumlardan etkilenir. Dolayısıyla hukuki düzenlemelerin dini hayat üzerinde belirli ölçüde etkisi söz konusudur. Ancak din aynı zamanda ilahi yönü bulunan, sadece dışarıdan

bakılarak anlaşılacak ve kurumsal düzenlemelerle yönlendirilebilecek bir kurum değildir. Dolayısıyla kimi zaman dini alanla ilgili hukuki düzenlemeler beklenen sonuçları vermez. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte o günün toplumsal şartları, yönetici elitlerin bakış açısı ve tercihi, çeşitli konjonktürel ve siyasi gerekçelerle dini alanla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan bir de yukarıda zikredilen tekke ve zaviyelerin kapatılmasıdır. Bu düzenleme belirli ölçüde başarılı olmuşsa da tarikatları bütünüyle ortadan kaldıramamıştır. Toplumun Dini- mistik ihtiyacını karşılayan bu kurumların önemli bir kısmı hayatını sürdürmüştür.

Hacı Hasan Efendi'nin Hayatı ve Tasavvufi Çizgisi

Cumhuriyet sonrası dini gruplardan biri de “Yahyalılı Hacı Hasan Efendi” ismiyle meşhur Hacı Hasan Dinç'in önderliğinde kurumsal kimliği pekişmiş, “Yahyalı Cemaati” olarak bilinen gruptur. Tasavvufi kimliği ile öne çıkan grubun dini anlayışının şekillenmesinde “Hacı Hasan Efendi”nin tartışmasız etkisi açıkça görülmektedir. “Hacı Hasan Efendi” ile birlikte bu dini grup mensubu bulunduğu gelenekten ayrılmadan bağımsız kurumsal kimliğini oluşturmuştur. Hacı Hasan Efendi 1914 yılında kayseri Yahyalı'da doğmuştur. Babası Mustafa Hulusi Dinç Nakşi-Halidi gelenekten gelen Esad-I Erbili'nin halifesidir. Hacı Hasan Dinç'e Mahmut Sami Ramazanoğlu tarafından Halidi ve Kadiri icazeti verilmiştir. Elli yıla yakın fahri olarak vaizlik yapmış irşat görevinde bulunmuştur. Bulunduğu dönemde çevresinde dini hayri hizmetlerde bulunmuş, farklı kesimlerden insanlar sohbetlerine devam etmiştir. Sohbetlerinde sadece dini konular yanında iç ve dış gelişmeler konusunda fikirlerini açıklamıştır. Bu yönüyle çevresindeki entelektüel ve siyasi kimliğe sahip kişiler üzerinde etkili olmuştur (Koca, 1997, 218; Kafalı, 2004, 91-105). Hacı Hasan Dinç “Sohbetler I- II- III- IV”, “Gönül Aleminden” ismiyle sonradan derlenen eserlerinde kendi tasavvufi anlayışını dile getirirken eğitim, insanın Allah'la ilişkisi, toplumla ilişkisi, ahlaki ilkeler, insan eğitiminde izlenecek yolun ne olacağı konularında düşüncelerini ortaya koymuştur.

Türkiye'nin dini-sosyal hayatı üzerinde en önemli unsurlardan biri nakşi gelenektir. Bu geleneğe bağlı dini yapılar halen sosyal hayatta önemli yer işgal etmektedir. Bir görüşe göre Nakşibendi tarikatı tarihi yansımalarıyla Türk tarihinin, kültürünün, ekonomisinin, siyasetinin ve bireysel kimliğinin bir parçası olmuştur (Yavuz, 2005, 181). Bu geleneğin en önemli temsilcilerinden biri de yakın dönemde Erenköy Cemaati olarak bilinen Mahmut Sami Ramazanoğlu'nun sembolik kişiliği ile belirginleşen gruptur. Bu grubun itidalli bir şekilde dini yaşamak istediği, genellikle devlet ve milletin değerleriyle barışık yaşama yolunu tercih ettiği, müntesiplerinin sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan belirli ölçüde elit olduğu ifade edilmektedir (Efe, 2013, 165-166).

Yahyalı Cemaati olarak bilinen tarikatın önderi olarak görülebilecek Hacı Hasan Dinç, Erenköy Cemaati'nin Mahmut Sami Ramazanoğlu'ndan sonraki kollarından biridir. Çalışmamızın takip eden bölümlerinde Dinç'in İslam, Tasavvuf ve Eğitim görüşleri ele alınacaktır.

Hacı Hasan Efendi'nin İslam Yorumu

Dinlerin bireyleri aşan gruba topluluğa yönelik, sosyal ve kültürel boyutları vardır. Nihayetinde bütün dinler bir topluluk içinde ortaya çıkmış, gelişmiş ve kurumsallaşmıştır. Din ve toplum etkileşiminin sonuçlarından biri de dini grupların ortaya çıkmasıdır. Sosyal grupların özel bir formu sayılabilecek dini grupların doğuşu, şekillenmesi ve

kurumsallaşmasında karizmatik dini liderin dini tecrübesini etrafındakilerle paylaşması başat bir unsurdur. Diğer taraftan dini gruplar verili bir sosyal yapıda ortaya çıktıklarından, içinde doğdukları sosyal yapılardan izler taşırlar. Bu izleri dini grupların yapı, söylem ve sembollerinde gözlemlemek mümkündür (Çelik, 2013, 277, 281). Cumhuriyet sonrası dini gruplar da değişen sosyal yapıya ve farklılaşan hukuki statülerine uygun olarak kendilerini yeniden konumlandırmak durumunda kalmışlardır. Türkiye’de dini gruplar bağlamında ortaya çıkan cemaatleşme olgusunu bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bunun sonuçlarından biri cemaat görünümü tarikatlar olarak ifade edilebilecek dini yapılardır. Cumhuriyet sonrası tarikatlaşmanın örneklerinden birini oluşturan “Yahyalı Cemaati”nin sembolik kişiliği olan Hacı Hasan Dinç’in din, tasavvuf ve eğitim yorumları da dini gruplaşmanın Cumhuriyet dönemine ait teorik bir zeminini sunmaktadır. Onun İslam yorumunun merkezinde Nakşi-Halidi geleneğinin açık izleri yanında Cumhuriyet döneminin kendine has şartları ve toplumsal-dini ihtiyaçların izleri görülür. Nakşi geleneğe uygun olarak Hacı Hasan Efendi’nin İslam yorumunun merkezinde Kur’an ve Hadis’e ve bu gelenek çerçevesinde yapılan yorumlara yaptığı vurgu yer almaktadır. Sohbetlerinden derlenerek oluşturulmuş eserlerinde ele aldığı konuları Ehli Sünnet v-el Cemaat bakış açısına uygun olarak yorumlamakta, meselelere yaklaşımında bu prensibi göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Ona göre Kur’an’a, hadislere ve evliya sözlerine itiraz olmaz (Dinç, 2013, 22).

Tasavvuf kültürünün kurumlaşmış hali sayılabilecek tarikatlar en başta bağlılarının manevi gelişimlerini sağlamayı hedefleyen ve bunu kendi metotları dairesinde sürdüren yapılardır. Ancak her bir geleneğin kendi içinde öncelikleri, uyguladıkları metotlarda bir takım farklılıkları söz konusudur. Bu gelenek ve metotların oluşumunda tarikat silsilesi içinde yer alan mürşitlerin karizmatik liderliğinin merkezi bir rolü bulunmaktadır. Kendi yaşadığı dini tecrübeyi etrafındakilerle paylaşan karizmatik dini liderler mensuplarının dini hayatı üzerinde etkili olurlar. Sembolik kişilik olan şeyhe benzemenin bir eğitim metodu olarak öncelikle uygulandığı tarikatlarda bu etki daha belirgindir. Dolayısıyla mürşit mevkiindeki dini liderlerin tecrübeleri bağlıların din anlayışı üzerinde doğrudan etkili olmaktadır.

Dinç’in kendi manevi gelişimini anlattığı şiirlerinde ve diğer eserlerinde onun İslam yorumunu, hangi kaynaklardan beslendiğini ve öne çıkardığı hususların neler olduğunu görmek mümkündür. Besmele isimli şiirinde kendi rehberi olarak gördüğü Mahmut Sami Ramazanoğlu’nun kendisini hangi ilkeler üzerinde eğittiğini;

“Ayet ve Hadis’ten reçete yazdı

Evrad-u Ezkar’dan ilaçlar dizdi.” (Dinç, 2000, 20)

diyerek ifade etmektedir. Kur’an ve Hadis’in kaynak değerini ifade etmektedir. Bu aynı zamanda tasavvufun menbaı olarak Kur’an ve Hadis’i gördüğünü ortaya koymaktadır. Muhataplarına tavsiyelerde bulunduğu anlaşılın şifa tarifesi isimli şiirinin ilk kıtasında;

“Besmele geçsin başına

Gelsin mü’minler hoşuna

Geçirme ömrün boşuna

Kur’an’ına devam lazım” (Dinç, 2000, 26)

ifadeleriyle bağlılarına da Kur’an’ın merkezi rolünü hatırlatmaktadır. Şiirin devamında da Hz. Peygamber’in İslami gelenekteki merkezi rolüne ve örneğine vurgu yapmaktadır.

Eserlerinde öne çıkardığı hususlar üzerinden yola çıkılacak olursa, Hacı Hasan Efendi'nin İslam'ı klasik Ehli Sünnet ve-l Cemaat çizgisinde anladığı ve bu geleneğin dışına çıkmamaya özen gösterdiği görülür. Hacı Hasan Efendi'ye göre tarikat, Kur'an ve Sünnet tarafından kayıtlanmıştır ve bu iki kaynağa aykırı şekilde yorumlanamaz. Çünkü şeriat mizandır, tarikat yolunun insanı götüreceği yer kulluk sırrına ermektir (Dinç, 2013, 16, 51). Şeriat insanı tufandan koruyup selamete kavuşturan Hz. Nuh'un gemisi, Hz. Hud'un çizdiği daire, şerait şeytana, nefse, hevaya galip gelenlerin sahip olduğu Hz. Süleyman'ın mührü ve Hz. Musa'nın zalimlere galip geldiği asasıdır (Dinç, 2013, 22).

Şeriat- tarikat karşıtlığının kendi anlayışlarında yer bulamayacağını vurgulayan Hacı Hasan Efendi, eserlerinde İmam Rabbani'yi ön plana çıkarmaktadır. Onun "Şeriatın parmak kadar ayrı düşen, tarikattan dağlar kadar ayrı düşer." dediği bildirilmektedir (Dinç, 2004, 107). Nakşi geleneğin şeriat- tarikat dengesini sağlama noktasında vurguladığı önemli bir unsur kitabı İslam'ın devam ettiricisi olarak görülen ilim ehlinin ve ilmin önemidir. Bu yaklaşımın izleri Hacı Hasan Efendi'nin eserlerinde açıkça görülür. Ona göre abidler yalnız kendini kurtarmakta âlimler ise toplumun geneline faydalı olmaktadır (Dinç, 2002, 93). Bir dörtlüğünde ise bu hususu şu şekilde dile getirir;

"Evvela ilim olmalı

Amel nehrinden dolmalı

İhlas bahrine dalmalı

Bu işe ihtimama lazım" (Dinç, 2000, 27).

Bu dörtlük onun içinden geldiği geleneğin ilme verdiği önemi anlatması yanında sufi geleneğin din yorumunda öne çıkan ilim-amel-ihlas birlikteliğini de yansıtmaktadır. Ancak kimi zaman tasavvufi ekollerin ilme vurgu yapmakla birlikte, ilimden kasıt klasik İslami ilimlerin karşıtı ya da üzerinde bir şey olarak gördükleri batını ilimler olmaktadır. Bu durumda da şeri-zahiri ilimler bu anlayış bütünü içinde "kabuk" olarak görülmektedir. Hacı Hasan Efendi'nin ilimden ne anladığı bir şiirinde geçen "Fıkıh ile Hadis öğren" (Dinç, 2000, 39) ifadelerinde ortaya çıkmaktadır. Bu ifadeleri yanında eserlerinin bütünü göz önünde bulundurulduğunda onun şeri ilimler ile tasavvufi yaklaşım arasında bir zıtlık görmediği, birini diğerine tercih etmediği anlaşılmaktadır.

Klasik Ehl-i Sünnet geleneği İslam'ın iki ana kaynağı arasında bir zıtlık görmediği gibi, Kur'an-ı Kerim'in hadis olmaksızın anlaşılamayacağını düşünür. Deliller sıralamasında Sünnet, Kur'an'ın hemen arkasından zikredilir. Klasik İslami geleneğe bağlılığını sık sık vurgulayan Hacı Hasan Efendi'nin, eserlerinde Hz. Peygambere ve sünnetine merkezi bir yer verdiği görülür. Onun Hz. Peygambere yaptığı vurgu, onun sünnetine uymayı ve onu örnek almayı amaçlar görünmektedir. Dinç, eserlerinde bu amaca matuf olarak bazen örnek olaylara başvurmakta, bazen de konuları doğrudan ayet ve hadislerle ortaya koymaktadır. Bu örneklerden birine göre, bağlılarından olduğu anlaşılan ve Hz. Peygamberle daima rüyada görüştüğü ifade edilen bir kişi, bir gün Hz. Peygamberi rüyasında göremeyince "Sünnette (ona uymada) bir kusurun var elbette." diyerek uyarılmaktadır (Dinç, 2002, 59). En genel tanımı ile Allah'a ulaşma yolu olarak tanımlanabilecek seyr-i süluk merhalelerinde Hz. Peygamberde kaybolmak, onunla manen birlikte olmak, onu bütünüyle örnek almak anlamında "Fena Fi-r Resul" basamağını gerçekleştirebilmek için Hz. Peygamberi tanımak gerekir. Dinç'in eserlerinde vurguladığı Hz. Peygamber ve sünnetine uymanın sufi gelenek içerisindeki fonksiyonel yönü de budur (Dinç, 2002, 58).

Dinç'e göre bütün kemal sıfatlar Hz. Peygamberde toplanmıştır. Cenabı hak habibinin nurunu kendi nurundan yaratmıştır. Kim ona bağlanırsa kurtulacaktır (Dinç, 2013b, 9-11). Allah kullarını ancak Hz. Muhammed'e tabi olurlarsa sevecektir. "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah'ta sizi sevsin" (Ali İmran 3/31) hitabının maksadı budur. Hacı Hasan Efendi'nin eserlerinde Hz. Peygamberin sünnetine uymanın gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede müritlerine yaptığı sohbetlerin derlenmesiyle oluşmuş eserlerinde, tasavvufi unsurların öne çıktığı Hadis-i Şerif'lere sıkça müracaat edilmektedir. Tasavvufi yoruma uygun olarak Hz. Peygamber şefaathçi olma, rahmete vesile olma vb. yönlerden ele alınmakta, mevcudatın sultanı, Peygamberlerin seyyidi, âlemlere rahmet gibi sıfatlarla nitelenmektedir (Dinç, 2013b, 37).

Hacı Hasan Efendi'nin Tasavvuf Anlayışı

Tasavvufun bir ilim olup olmadığı, bunun İslami ilimler içerisinde nereye oturduğu, kaynağı itibarıyla tasavvufun ve bunun kurumlaşmış şekli olan tarikatların yerinin ne olacağı İslami literatürde üzerinde durulan bir husustur. Bu bahis altında tarikata girmenin bir Müslüman için şart olup olmadığı dile getirilen hususlardandır. Tarikatı pratik bir eğitim olarak anlayan tarikat önderleri, tasavvufi hayatın bir gereklilik olduğunu, manevi gelişimini sağlamak için bir tarikata girmesi gerektiğini düşünmektedir

Hacı Hasan Efendi tarikatı insanı olgunlaştıran, dini daha iyi anlamanın ve yaşamının bir yolu olarak görmektedir. Yaptığı tarifler ve konuya yaklaşımı onun tarikatı Ehl-i Sünnet anlayışına uygun olarak yorumladığını, insanın kemali, kendini gerçekleştirmesi ve iyi bir mümin olması için önemli bir eğitim kurumu olarak gördüğünü göstermektedir. Tarikat şeriatın ayrı, onun dışında değildir. Hacı Hasan Dinç'in eserleri incelendiğinde, tarikatı pratik boyutunu öne çıkararak anladığı ve bağlılarına bu çerçevede anlatmak istediği anlaşılmaktadır. Sohbetler II isimli eserinde tasavvufi esaslar başlığı altında zikrettiği hususlara bakıldığında bu anlayışı daha açık görmek mümkündür. Abdest, namaz, zikir, teslimiyet, Allah'ın rızası, tövbe, ölmeden önce ölmek gibi hem pratik hem de soyut ahlaki ilkeleri içeren konular bir aradadır. Bu başlıklara bakıldığında Hacı Hasan Efendi'nin abdest, namaz gibi İslam'ın pratik boyutunu önemseyen görüşü görülmektedir. Bunlar aynı zamanda İslam'ın zahirini önemseyen bakış açısının da önemseyen hususlardır. Ancak tasavvufu ihsan kavramı çerçevesinde anlayan ve anlatan Dinç, dinin pratik boyutunun sadece sembolik bir şekilde anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Tasavvufi ilkeler başlığı altında yukarıda bahsi geçen dini pratiklerle birlikte zikir, huşu, teslimiyet gibi insanın iç âlemine ilişkin davranışlara da dikkat çekmektedir. Bu bakış açısının açık bir yansıması "Namaz ve Huşu" başlıklı sohbette görülmektedir. Biri sembolik diğeri insanın iç âlemine ilişkin iki kavram aynı başlık altında birleşmekte, bu da onun tasavvufu anlayışının zahir ve batını birleştirmeyi hedefleyen bir bakış ile yorumlandığını göstermektedir. Böylelikle o bağlılarına İslam'ı bir bütünlük içinde yaşamalarını tavsiye etmekte, eğitimin konusu olan insanı, ruhi ve maddi yönünü dikkate alarak eğitmeyi hedeflemektedir (Dinç, 2004, 83-135). Böyle bir anlayışı benimsemesinde içinde geldiği geleneğin yanı sıra, hedef kitesinin ağırlıklı olarak bu tür bir eğitim metoduna daha yatkın olması olabilir. Tarikat yoluna girip mürşide bağlanmayı bir eğitim aracı olarak gören Dinç'e göre, kâmil bir mürşit hastalıklara şifa dağıtan bir doktor gibidir. Tarikat kültüründe bir eğitmeni olarak merkezi bir rolü bulunan mürşit, Hacı Hasan Efendi'ye göre dağınık vaziyette bulunan çayları bir araya toplayıp nehre ulaştıran yani mensuplarının birliğini sağlayan, onları yönlendiren ve bir hedefe ulaşmada rehberlik eden önemli bir kişiliktir (Dinç, 2002, 59).

Müritlerine tavsiyelerde bulunduğu şifa tarifesi isimli şiirinde Kur'an ve Hz. Peygamberin önemine vurgu yapmakta, arkasından İslam'ın şartları olarak bilinen namaz, oruç, hac, zekât ve kelime-i şahadete dair dörtlüklerle dini pratiklerin önemini anlatmaktadır. Arkasından gelen beyitte ilmin önemine vurgu yapmaktadır. Bir sonraki beytin başında yer alan "Tarikat temeli bunlar..." şeklindeki ifade onun tarikat anlayışını ortaya koymaktadır. Buna göre onun tarikat anlayışının temelinde bilgi kaynağı olarak Kur'an ve sünnet, uygulama boyutunda da bilinen dini pratikler gelmektedir (Dinç, 2000, 26-27). Hacı Hasan Efendi'nin tarikatı İslami ilkeleri ayakta tutan, İslam'ın daha canlı ve içten yaşanmasını mümkün kılan bir yol olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle tarikat insanı kemal noktasına ulaştıran, insanı "insan-ı kâmil" e dönüştüren bir yol olmaktadır.

Hacı Hasan Efendi sufi geleneğe uygun olarak tarikat yolunu bir silsile ile Hz. Peygambere dayandırmakta, tarikat önderlerini irşat hizmetini kendi devirlerinde gerçekleştiren kişiler olarak görmektedir. Ancak onun Hz. Peygamberin verasetini sadece manevi-batını bir görev olarak görmediği anlaşılmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber irşat hizmetini zahir ve batın âlimlerine birlikte devretmiştir. Zahir ve batın âlimleri bu görevi birlikte yapacaktır (Dinç, 2002, 43). İlim öğrenmeye yaptığı teşvikler (Dinç, 2004, 107) ve ilim bahsinde Hadis, Tefsir gibi klasik İslami ilimler yaptığı vurgu dikkate alındığında onun İslam'ı ve tasavvufu yorumlarken zahir-batın dengesini gözetmeye çalıştığı, İslam'ı ve tasavvufu tekyönlü görmediği anlaşılmaktadır.

Hacı Hasan Efendi'nin Maide Suresi 48. ayetine¹ dayanarak kadın ve erkek herkes için manevi (tarikat) yolunu tutmanın bir gereklilik olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Mü'minin süresi 1-5ayetlerine² getirdiği yorumlarla da bunu temellendirmektedir. Buna göre bu ayette sadece namaz değil, haşyetle namaz emredilmektedir. Bu manada tarikat, şeriatın daha içten yaşanabilmesinin yolu, aynı zamanda onun koruyucusudur (Dinç, 2013, 14-15).

Hacı Hasan Efendi'ye göre bir tarikat yolunun büyüklüğü şeriata riayetden gelir. Bu manada şeriat bir mizan, tarikatın vurulacağı bir ölçüdür (Dinç, 2013, 16). Kendi ifadesine göre aslında yapmak istediği de Kur'an'ı, Hz. Peygamberin Hadislerini okumak ve bu geleneği taşımaktır (Dinç, 2013, 22).

Tarikata girmeyi herkes için vacip gören Hacı Hasan Efendi'ye göre, tarikat felaha ermenin, masıvayı kalpten çıkarmanın, ameli salihe talip olmanın, azaptan kurtulmanın ve dünya muhabbetini kalpten sökmenin yoludur. Tarikata neden girilmelidir? Sorusuna; kalp hastalıklarına deva olur, kişinin ahirete imanlı girmesine vesile olur, tarikata intisap eden kabir azabından emin olur şeklinde cevap vermektedir (Dinç, 2013, 26-31). Tarikata girmek en temelde İslam'ı daha iyi yaşama isteğidir. Dolayısıyla tarikata Allah'ın salih kullarından olmak için girilir (Dinç, 2013, 9). Dile getirdiği gerekçeler ve konuyla ilgili genel yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda, Hacı Hasan Efendi'nin tarikata girmeyenin imansız gideceğini düşündüğünü ileri sürmek mümkün değildir. Bu durumda onun bu gerekçelerini manevi açıdan gereklilik, insanı kâmil olma yolunda kolaylık sağlayan bir yöntem olarak izah etmek mümkündür. Aksini düşünmek tarikata girmeyen bütün Müslümanları ziyanda saymayı

¹ Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'an'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp ta onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir (Maide 5/ 48).

² Mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekâtı öderler. Onlar ki, ırzlarını korurlar (Mü'minin 23/ 1-5).

gerektirir ki, bu onun eserlerinde dile getirdiği diğer görüşlerle pek uyumlu değildir. Diğer taraftan kendi bağlılarına hitap eden bir tarikat önderinin farklı bir yaklaşımla, örneğin tarikata girmenin gerekli olmadığını söylemesi, o yolun mensupları üzerinde yola dair bir şüphe uyanmasına vesile olacaktır. Teslimiyetin öne çıktığı tarikat kültüründe, bir tarikat önderinin kendi yolunun anlamsızlığını telkin etmesi sonucunu doğuracaktır. Benzeri bir yaklaşımı bütün tarikatlara genellemek mümkündür. Ancak tarikata girmenin bir gereklilik olup olmadığı her halükarda tarikat mensupları ile kitabi İslam'ın temsilcisi olarak görebileceğimiz ulema arasında bir tartışma konusudur. Diğer bir ifade ile medrese tekke ikileminin tarihi eskiye dayanmaktadır ve bu tartışma devam edeceğe benzetilmektedir.

Tarikat geleneği içerisinde mürşitler bağlıları üzerinde karizmatik etkileri açıkça kabul edilen sembolik kişiliklerdir. Ancak mürşitlerin bu konumları kimi zaman tartışma konusu olmuştur. Özellikle tarikat dışı çevreler, şeyhlere sorgulamaksızın teslim olmanın getireceği bir takım mahzurlar sebebiyle ciddi eleştiriler yöneltmiştir. “Gassal elinde meyyit olmak” ilkesi ile öne çıkan sorgulamaksızın teslim olma ilkesi en fazla eleştirilen hususlardandır. Zaman zaman ortaya çıkan bir takım sıra dışı uygulamalar ve bazı tarikat önderlerinin belki kendi içinde bir değer taşıyan ancak zahiri açıdan bakıldığında uygun görülemeyecek ifade ve davranışlarının bu endişe ve eleştirilerin artmasına sebep olduğu ifade edilebilir. Ancak tarikat çevrelerinde şeyhlerin tarikat içerisindeki konumunun, sistemin kendi bütünlüğü içerisinde bir anlamı bulunduğunu, en temelde teslimiyet olmaksızın şeyhin rehberliğinin etkili olamayacağını, tarikatın öngördüğü manevi eğitimin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği ifade edilmektedir (Kara, 1999, 221).

Hacı Hasan Efendi'ye göre mürşidi kâmiller azgın nefisleri terbiye eden kişilerdir. Ancak bunun için sabır ve teslimiyet gerekir. Yine mürşidi kâmiller müritleri için kendini gördükleri bir aynadır (Dinç, 2013b, 98-99). Dinç'in eserlerinde de sufi gelenekte önemli bir yere sahip “gassal elinde meyyit olmak” ilkesinin yansıması sayılabilecek örneklere ve ifadelere rastlanmaktadır. Ona göre kişi mürşidinin elinde ameliyat masasına yatmış bir hasta gibidir. Akıllı mürit ameliyat masasında doktoruna teslim olur. Çünkü tarikat yolu tehlikelerle doludur, dolayısıyla bu yola yalnız çıkmak tehlikelidir. Ona göre mürşidi kâmiller dışarıdan bakıldığında sıradan insanlardan farksızdırlar. Ancak taşıdıkları sırlar insanlara muammadır. Onları meleklerden üstün kılan şey insanlığa olan şefkatleridir (Dinç, 2013, 37, 39). Onun esas itibarıyla tarikat yolunu bir eğitim mektebi, mürşidi kâmilleri de en ideal eğitimciler olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Zira en basit bir meslek bile birisinden taklit yoluyla öğrenilir. Nefis ve şeytanla mücadele etmek de ustalık gerektiren bir meslektir. Hacı Hasan Efendi'ye göre nefis ve şeytana karşı mücadelede mürşidi kâmillerden istimdat etmek gerekir. Bu noktada mürşit bir kılavuz, bir vesiledir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken nokta feyzin kaynağının şeyh olmadığı, şeyhin feyzin akışında bir aracı olduğunun bilinmesidir (Dinç, 2002, 75-76). Bu bakış açısına göre şeyh, müritlerine bir ayna görevi görmekte, kendisinde bir varlık olmaktan ziyade kendine yansıyanı yansıtmaktadır.

Rabıta uygulama biçimleri farklı şekillerde olabilmekle birlikte birçok tarikatın prensipleri arasında var olan önemli bir tarikat prensibidir. Hacı Hasan Efendi'nin rabıtayı özetle; müridin şeyhinin- salih kişinin silüetini gözünün önüne getirerek onunla psikolojik bir yakınlık kurması, bu yolla ona benzemesi ve onu örnek almasını hedefleyen bir uygulama olarak anladığı görülmektedir. Onun sisteminde rabitanın manevi gelişim seyri içerisinde önemli bir eğitim metodu olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ona göre büyüklere taklit etmek ve onların haliyle hâllenmek gerekir. Rabıta yoluyla özellikle yolun başında bulunan bir mürit bazı mertebeleri daha kolay geçecektir. Çünkü rabıta yolun başındakiler için anne sütü gibidir

(Dinç, 2013, 21, 38). Rabitanın temelinde sevgi yoluyla örnek bir şahsiyete benzemeye çalışmak, onun haliyle hâllenmeyi istemek ve onu örnek almak vardır. Hacı Hasan Efendi'ye göre Ali İmran Suresi 31. ayet³ rabıtaya işaret etmektedir. Rabıta konusunda Hacı Hasan Efendi'nin rabitanın işlevselliğini ön plana çıkaran bir anlayışı benimsediği görülmektedir. Rabitanın ne olduğundan daha çok, eserlerinde rabitanın ne işe yaradığı müride faydalarının ne olduğunu vurguladığı görülmektedir. Buna göre rabıtayla müridin Allah'a muhabbeti çoğalır, Allah'tan korkar, haram işleyemez, kötü söz söyleyemez ve ibadetler kendisine kolay gelir (Dinç, 2002, 62). Rabitanın insanı götüreceği yer murakabedir. Rabbimizin âlemi yaratışındaki sırları tefekkürdür (Dinç, 2013, 50).

Hacı Hasan Efendi'nin Eğitim Anlayışı ve Metodu

Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hacı Hasan Efendi insanı eşref-i mahlûkat olarak gören bir anlayışa sahiptir. Ancak insan manevi gelişimini sağlayacak ortamlardan ve süreçlerden uzak kaldığı ölçüde nefis ve şeytan gibi düşmanlarla tek başına mücadele edemez. İnsan manevi gelişimini –seyr-i sülukunu tamamladığında donanımlı bir insana dönüşerek manevi tehlikelere karşı direnç kazanmaktadır. Onun anlayışında insan, manevi gelişimindeki mertebesi ne olursa olsun, aciz bir varlıktır ve ibadete devam etmelidir.

Tasavvuf diğer İslami ilimlere göre sevgiyi daha fazla ön plana çıkarır. Hacı Hasan Efendi de İslam'ın sevgi yönünü ön plana çıkaran bir anlayışa sahip görünmektedir. Bu açıdan o bağlılarına basit, anlaşılır, pratik hedefler gösteren tavsiyelerde bulunurken sevgi, muhabbet içerikli kavramları sıkça kullanmış, özellikle Allah'ın merhametini ön plana çıkarmıştır. Bu yaklaşım onun bütün eserlerine yansımıştır. Böylelikle onun sevgi temelli bir eğitim metodunu benimsediği görülmektedir. Onun tebliğ metodu olarak "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır (Nahl 16/ 125) ayetini benimsediği belirtilmiştir (Sürmeli, 2004, 159).

"Müslümanın Yirmi Dört Saati" (Dinç, 2004, 135-155) başlığı altındaki konulara bakıldığında ağırlıklı olarak günlük farz namazlar, Cuma namazı, nafil namazlar gibi konular yanında sufi geleneğin önemseydiği günlük virdleri belirli sayıda ayet ve hadislerle ifade ettiği görülmektedir. Bu başlık altında zikredilen konular üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa; Hacı Hasan Efendi'nin bağlılarından öncelikle İslam'ın en temel ibadetlerinden olan namaza dikkat etmelerini, insanın gündelik hayatta gaflet anları olarak görülebilecek zamanları zikir, tefekkür ve nafil ibadetlerle geçirmesini istediği anlaşılmaktadır.

Hacı Hasan Efendi'nin eğitimi tedrici ve kişinin kabiliyetlerine göre yürüyebilecek bir süreç olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bağlılarına verdiği ifade edilen günlük virdleri kişinin kabiliyet ve şatlarına göre azaltıp çoğalttığı, askere gidenlerin, ev hanımlarının sorumluluklarını azalttığı belirtilmektedir. (Sürmeli, 2004, 142). Sufi gelenek içinde önemli bir düstur olan "El karda gönül yarda" prensibini bağlılarına aşılama istediği, onların toplumsal hayattan kopmadan gaflete de dalmadan hayatlarını devam ettirmelerini öngördüğü anlaşılmaktadır (Dinç, 2002, 50; Ayrıca Bkz. Boydak, 2004, 189). Bu bakış açısına göre Hacı Hasan Efendi, eğitim modeli olarak bireyin ideal prensipler dairesinde yaşamasını öngörürken, aynı zamanda bireyin bir sosyal çevre içinde yaşadığını da göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle o, bireyin eğitimi bireyi sosyal çevresinden soyutlamadan, çevreyle etkileşim içerisinde gerçekleştirmek ister görünmektedir. Diğer bir

³ De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." Ali İmran 3/ 31.

deyişle eğitim metodu olarak uygulanabilir dolayısıyla sonuç alınabilir bir metod uygulamaktadır (Can, 2004, 143). Hacı Hasan Efendi, sohbetlerinde gündelik hayatta helaller ve haramlar diyebileceğimiz bazı konulara temas etmektedir. Bu konular hitabetten faizin haramlığına, cömertlikten cemaat ruhuna, güzel davranışlardan faydalı ilme kadar bireysel ve sosyal hayatın farklı alanlarını ilgilendiren farklı konulardır. Bu bahisler altında Dinç, bağlılarını pratik hayatta karşılıklarına çıkacak sorunlara karşı uyarmakta, çözüm önerisi olarak sufi geleneğin yolunu takip ederek şüpheli şeylerden kaçınmak, Kur'an ve Hadis'te zikredilen ahlaki ilkelere sarılmak, dünyanın geçiciliğini hatırd tutarak kalıcı olanın ahiret yurdu olduğunu hatırlatmak gibi temel İslami-sufi ilkeleri hatırlatmaktadır. Hacı Hasan Efendi bu konuları işlerken ağırlıklı hedef kitlesi olan "Anadolu insanı"nın anlayış seviyesini dikkate almakta, anlaşılır örneklerle, sade bir dil kullanarak bağlılarını eğitmeye çalışmaktadır. Ancak onun açık, anlaşılır, bazen basit olarak değerlendirilebilecek üslubunun muhataplarına göre değişmekte olduğu, kimi zaman konukların seviyesine göre sohbetin özel bir hal aldığı ifade edilmektedir. Bir ifadeye göre böyle zamanlarda zaman sübjektif çalışmaktadır (Sürmeli, 2004, 161).

Hacı Hasan Efendi tohumu hangi toprağa atacağını bilen bir eğitimcinin dikkatiyle herkese ulaşmaya çalışmıştır. Bir eğitim süreci olarak gördüğü seyr-i sülukta kabiliyetlerdeki farklılığı göz önünde bulundurmıştır (Dinç, 2004, 11).

Bir eğitimci olarak Hacı Hasan Efendi, bağlılarına yaptığı sohbetlerde başta Hz. Peygamber ve sahabe olmak üzere İslam büyüklerinin hayatından örnekler vermiş, onları bazı yönlerini ön plana çıkararak anlatmıştır (Bkz. Dinç, 2004). Böylelikle o ibret ve öğütle eğitim metodu diyebileceğimiz bir yöntemi benimsemiş görünmektedir (Can, 2004, 135). Verdiği örneklerin sonunda ders çıkararak somut davranışlar talep eden konularla sohbetlerini sonlandırmıştır. Bilal-i Habeşi'yi anlattığı bir sohbetinde konuyu Peygamber sevgisini ifade eden cümlelerle bitirmektedir (Dinç, 2004, 26). Bazı konuları anlatmak için akılda kalacak, gündelik hayatla ilgili çeşitli benzetmeler kullandığı görülmektedir. İnsanın hareket tarzını anlatırken "İman Reisi Cumhur, akıl başbakan, tevekkül, kanaat, hilm gibi huylar bakan olursa" şeklindeki benzetme bunlardan biridir (Can, 2004, 139). Ancak bu arada sadece hitap ettiği kitle dikkate alındığında anlaşılabilir, akıldan önce iman, sorgulamadan iman etme gibi hususlara da eserlerinde rastlamak mümkündür (Bkz. Dinç, 2004, 36-39). Hacı Hasan Efendi'nin yapmaya çalıştığı şey klasik Ehl-i Sünnet geleneğinde öne çıkarılan konuları hedef kitlesinin özelliklerini bilerek, onların anlayış seviyelerine uygun olarak anlatmak ve benimsetmeye çalışmak olarak görülebilir. Bir eğitim kurumu olarak gördüğü tarikatı daha çok pratik yönüyle değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Güzel ahlak, erdemli davranışı sadece kabul etmek değil, inandığını aynı zamanda davranışa dökmek olarak görülebilir. "Sohbetler II" isimli eseri incelendiğinde Hacı Hasan Efendi'nin ahlak başlığı altında, sadaka, ana-baba hakkı, komşu hakkı, gıybetin yanlışlığı gibi pratik konuların yer bulduğu görülmektedir. Duyarlılık ahlakı olarak da isimlendirilebilecek yardımlaşma ve dayanışma konusuna ilişkin Hadis-i Şerif'ler eserlerinde sıkça geçmektedir.

Sonuç

Yahyalı'lı Hacı Hasan Efendi olarak bilinen Hacı Hasan Dinç Yahyalı Cemaati olarak bilinen dini grubun kurumsal kimliğini kazanmasında belirleyici bir role sahiptir. Dinç'in İslam görüşünün klasik ehl-i sünnet geleneğine bağlı, şeriat-tarikat dengesini gözetten bir çizgide olduğu görülmektedir. İslam yorumunun belirgin tarafı Kur'an'ın ve Sünnet'in bağlayıcılığına

yaptığı vurgudur. Dinç'e göre dinin zahiri ya da kitabî İslam olarak isimlendirilebilecek yönü herkesi bağlar. Dolayısıyla ortaya konacak tarikat anlayışı ve pratiği bu çerçevenin dışına taşamaz. Bu manada tarikat ile şeriat arasında bir çatışmadan söz etmek Hacı Hasan Efendi'ye göre mümkün değildir. Hacı Hasan Dinç'in insan eğitimi konusunda vurguladığı prensiplerin ana noktaları bilginin insanın eğitiminde temel unsur olması, bilgi ve davranış uyumu, bilgi aktarımı ve eğitim sürecinde birebir ilişki, içtenliğin esas olması, temel ilkelere bağlılık ve rehberliğe vurgu yapılması gibi hususlardır.

KAYNAKLAR

- Boydak, H. (2004) "Hacı Hasan Efendi (k.s.)'nin Toplumla İlişkileri", Hakikat Önderi Yahyalılı Hacı Hasan Efendi, İstanbul: Mavi Yayıncılık. s. 167-202
- Can, Y. (2004) "Hacı Hasan Efendi'nin İrşad Anlayışı ve Müridlerini Eğitim Metodu", Hakikat Önderi Yahyalılı Hacı Hasan Efendi, İstanbul: Mavi Yayıncılık. s. 129-155
- Çelik, C. (2013) "Dini Gruplar Sosyolojisi", Din Sosyolojisi, Editör: Mehmet Bayyigit, Konya: Palet Yayınları. s. 277-305
- Dinç, A. R. (2004) "Hacı Hasan Efendi'(k.s) nin İlmi Yönü" Hakikat Önderi Yahyalılı Hacı Hasan Efendi, İstanbul: Mavi Yayıncılık. s. 105-113
- Dinç, H. H. (2000) Gönül Aleminden, İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Dinç, H. H. (2004) Sohbetler II, İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Dinç, H. H. (2002) Sohbetler, İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Dinç, H. H. (2013b) Sohbetler III, İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Dinç, H. H. (2013) Sohbetler IV, İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- Efe, A. (2013) Dini Gruplar Sosyolojisi, İstanbul: Dönem Yayınları.
- Eraydın, S. (1997) Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul: İFAV.
- Günay, Ünver (2000) Din Sosyolojisi, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kara, M. (1999) Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, Dergah Yayınları.
- Kara, M. (2006) "Cumhuriyet Döneminde Tarikatlar", Demokrasi Platformu, Yıl, 2, Sayı 6, Bahar, s. 1-20.
- Kafalı, Veysel (2004) "Hacı Hasan Efendi (k.s.)'nin Tercüme-i Hali", Hakikat Önderi Hacı Hasan Efendi, İstanbul: Mavi Yayıncılık. s. 81-105
- Koca, F. (1997), Yahyalı'lı Hasan Efendi, İstanbul: DİA, C. 16, s. 318- 319.
- Sürmeli, M. (2004) "Hacı Hasan Efendi (k.s.)'de Nefs İle Mücadele Usulü" Hakikat Önderi Hacı Hasan Efendi, İstanbul: Mavi Yayıncılık. s. 155-167.
- Wach, J. (1995) Din Sosyolojisi, Çev. Ünver Günay, İstanbul: İFAV.
- Yavuz, H. (2005) Modernleşen Müslümanlar; Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti, İstanbul: Kitap Yayınları.
- Yılmaz, H. K. (2000) Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul: İFAV.